

MİSAK-I MİLLÎYE GÖRE KUZEYDOĞU SINIRLARI VE TÜRK-RUS İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Doç. Dr. Ali Ata YİĞİT*

Öz

Osmanlı Devleti 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya bıraktı. Bu durum 1918 yılına kadar sürdü. Rusya'nın Bolşevik ihtilalinden sonra imzaladığı Brest-Litovsk Antlaşması ile söz konusu topraklar Osmanlı Devleti'ne iade edildi. Ancak Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizler bu bölgeyi işgal ettiler ve daha sonra Ermenilere ve Gürcülere teslim ederek çekildiler.

İngiltere, Bolşevik ihtilalinden sonra Kafkasya'da kurulan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı nüfuzu altına almak ve böylece Türkiye ile Rusya arasında bir Kafkas Seddi oluşturmak istiyordu. Bu husus işgal altında tuttukları İstanbul'a ve Anadolu'ya hâkim olabilmeleri açısından önemliydi. Zaten Rusya'ya hâkim olan yeni rejimin niteliği ve ideolojik etkileri Batı dünyasını rahatsız ediyordu. İngiltere'nin karşıt tutumu ve yayılmacı politikası ise, Rusya tarafından bir tehdit olarak algılanıyordu. Böylece Türkiye ve Rusya'yı birbirine yakınlaştıran bir konjonktür ortaya çıkmış ve bu durumu doğru değerlendiren Türkiye'nin teşebbüsüyle ilişkiler gelişmiştir.

Türk-Rus ilişkilerini etkileyen en önemli husus, Kars, Ardahan ve Batum'un Misak-ı Milliye dâhil olmasıydı. Ermenistan'ın işgal ettiği topraklarda Müslümanları göçe zorlaması ve on binlerce sivil katletmesi üzerine, TBMM'nin kararıyla Ermeni kuvvetlerine karşı askeri harekât yapıldı. Kars ve çevresi kısa zamanda kurtarılarak, 2 Aralık 1920'de Ermenistan'la Gümrü Antlaşması imzalandı. Akabinde Bolşevik kuvvetleri Ermenistan'ı işgal ederek, İngilizlerle işbirliği içinde olan Taşnak Hükümeti'ni devirdi.

Bu gelişmeler üzerine Gürcistan, Türkiye ile anlaşmak istedi. Türkiye, Misak-ı Milliye dâhil olan toprakların iade edilmesini istiyordu. Müzakereler sürerken, Kızıl Ordu birlikleri de Gürcistan'ı işgal etmeye başladı. Bunun üzerine Türkiye, Gürcistan'a ultimatom vermek suretiyle Ardahan, Artvin, Ahıska, Batum ve Ahulkelek'i aldı. Ardından Türkiye ile Sovyet Rusya arasında devam eden Moskova müzakereleri sonuçlandı. 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan

* Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ali.ata.yigit@giresun.edu.tr

Moskova Antlaşması'yla, Gümrü Antlaşması'nda yer alan sınırlar teyit edildi. Ancak Borçka, Şavşat, Artvin ve Ardahan'ın Türkiye'ye ait olduğu kabul edilirken, Türkiye'nin Ahıska, Batum ve Ahilkelek üzerindeki egemenlik hakları bazı şartlarla Gürcistan'a bırakıldı.

Anahtar kelimeler: Misak-ı Milli, Türkiye, Rusya, Kars, Ardahan, Batum.

**The Northeastern Borders In Accordance With The National Pact
(Misak-ı Milli) And Its Effect On Turkish-Russian Relations**

Abstract

The Ottoman Empire ceded Kars, Ardahan and Batumi to Russia by the Treaty of Berlin dated 13th of June 1878. This situation lasted until 1918. The mentioned lands were returned to the Ottoman Empire as per the Treaty of Brest-Litovsk signed by Russia after the Bolshevik Revolution. However, following Armistice of Montrose, the British occupied this region, and withdrew later, conceding it to the Armenians and the Georgians.

Great Britain had the intention of taking under influence Georgia, Azerbaijan and Armenia founded in the Caucasus following the Bolshevik Revolution, and thus establishing a Caucasian Wall between Turkey and Russia. This point was significant in terms of having a command of Anatolia and Istanbul, where was under their occupation. Besides, the characteristics and ideological effects of the new regime ruling over Russia were reasons of discomfort for the Western world. On the other hand, Great Britain's counter-attitude and expansionist policy were considered a threat by Russia. In this way, a conjuncture emerged to get Turkey and Russia closer to each other, and the relations developed due to the initiative by Turkey that assessed the situation properly.

The most significant point to effect the Turkish-Russian relations was that Kars, Ardahan and Batumi were included in the National Pact (Misak-ı Milli). Military action was taken against the Armenian forces by an act of TBMM (Grand National Assembly of Turkey) due to Armenia's forcing Muslims to migrate, and slay tens of thousands of civilians in the lands they occupied. Kars and its surrounding areas were liberated in a short span of time; and the Treaty of Alexandropol was signed with Armenia on 2th of December 1920. Immediately afterwards, Bolshevik forces occupied Armenia, and overthrew the Dashnak Government that acted in cooperation with the British.

Georgia asked for an agreement with Turkey upon these developments. Turkey, on the other hand, demanded the lands included in the National Pact be returned. Red Army troops began invading Georgia while the negotiations were still going on. Thereupon, Turkey, sending an ultimatum to Georgia, annexed Ardahan, Artvin, Akhaltsikhe (Ahıska), Batumi, Akhalkalaki (Ahilkelek). Next, the negotiations in Moscow going on between Turkey and Soviet Russia were finalized. The borders stipulated in the Treaty of Alexandropol were confirmed as per the Treaty of Moscow signed on 16th of March 1921. Nevertheless, it was agreed upon that Borçka, Şavşat, Artvin and Ardahan belonged to Turkey whereas Turkey's sovereignty rights over Akhaltsikhe, Batumi and Akhalkalaki were transferred to Georgia on certain terms.

Keywords: National Pact (Misak-ı Milli), Turkey, Russia, Kars, Ardahan, Batumi.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile olan kuzeydoğu sınırları 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile yeniden belirlenmiş ve buna göre Elviye-i Selâse

olarak adlandırılan Kars, Ardahan ve Batum savaş tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Rusya'ya bırakılmıştı. Böylece Batum, Borçka, Artvin, Oltu, Narman, Sarıkamış ve Kağızman, Rusya'ya ait olmak üzere bu güzergâhtan yeni sınır hattı çizildi. Ayastefanos Antlaşması'na göre Rusya'ya bırakılan Eleşkirt ve Beyazıt ise Osmanlı Devleti'ne iade edildi. Rusya ilhak ettiği toprakları Karskaya ve Batum Oblastı olarak iki idari bölgeye ayırdı ve vatanlaştırmak için yoğun çaba sarf etti. Bu meyanda çok fazla nüfus hareketleri oldu. Kars, yapılan yığınak ve imar faaliyetleri ile Rusya'nın askerî açıdan önemli bir merkezi hâline geldi.

Rusya ulaştığı yeni sınırlarla Anadolu'nun iç bölgelerine doğru ilerleyebilme imkânına kavuşmuş bulunuyordu. Doğrusu Erzurum, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon ile Bingöl, Muş, Van hatlarının savunulması stratejik olarak zorlaşmıştı. Bu durumun Osmanlı Devleti kadar İngiltere'yi de kaygılandığı anlaşılmaktadır. Armaoğlu, İngiltere ile Rusya arasında imzalanan ve Berlin Antlaşması'nı şekillendiren memorandumlarda, Rusya'nın çizilen yeni sınırların batısına geçmemeyi taahhüt ettiğini belirtmektedir.¹

Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde ise şartlar değişmiş, İngiltere ile Rusya aynı blokta yer almışlardı. Rusya, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgesi ile Türk Boğazlarına ve İstanbul'a hâkim olmak istiyordu. Nitekim 1916 yılında gerçekleştirdiği taarruzlarla Erzurum, Muş, Bitlis, Van, Rize, Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Kelkit ve Erzincan'ı işgal etti. Nihai olarak İskenderun Körfezi'ne ulaşmak amacındaydı ve işgal sahasını genişletebileceği bir ortam hasıl olmuştu. Zira Türk kuvvetlerinin önemli bir kısmı Irak ve Filistin cephelelerine sevk edilmiş, kalan birlikler ise iaşe ve mühimmat yetersizliği ve tifüs gibi salgın hastalıklar dolayısıyla mukavemet gücünü kaybetmişti.

Rusya'nın askerî üstünlüğü 1917 yılının Şubat ayından itibaren zayıfladı. İç çatışmalar, isyanlar ve gelişen ihtilal hareketi Rus ordusunu sarstı. Buna rağmen Türk kuvvetleri, ancak Muş ve Bitlis'i kurtarabildi. Rusya'nın Bolşevik İhtilali'nden sonra savaştan çekilmesi ve Çar yönetiminin taraf olduğu gizli antlaşmaları ifşa ederek geçersiz olduğunu açıklaması ile yeni bir süreç başladı. Rusya'nın teklifi üzerine, Almanya ve müttefikleri arasında 15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk'ta mütareke yapıldı. Akabinde Erzincan'da Osmanlı ve Rus delegeleri Doğu Anadolu'daki durumu açıklığa kavuşturan ayrı bir mütareke imzaladılar. Brest-Litovsk Barış Antlaşması ise 3 Mart 1918'de imzalandı. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti 1878 yılında kaybettiği Kars, Ardahan ve Batum'a yeniden sahip oluyordu. Antlaşmaya göre Rusya, Doğu Anadolu'da işgal ettiği bölgeleri de terk edecekti, fakat durumu değerlendiren ve Ermeni saldırılarını dikkate alan Türk kuvvetleri henüz antlaşma imzalanmadan evvel Erzincan ve Trabzon başta olmak üzere bazı bölgeleri kurtarmış bulunuyordu. İşgal ettiği vilayetlerden ve kırk yıldır elinde tuttuğu topraklardan çekilmeye rıza gösteren Rusya, acil olarak iç meselelerine yoğunlaşmak, kamu otoritesini tesis ederek Sovyet rejimini yerleştirmek istiyordu. Ayrıca yeni rejimin niteliği ve ideolojik etkileri Batı dünyasını rahatsız ettiği için daha önce itilaf ettiği

¹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, 3. baskı, TTK Yay., Ankara 2003, s. 525.

devletlerle hasım konumuna gelmişti. İngiltere başta olmak üzere bu devletlerin Boğazlarda ve Anadolu'da işgalci güç olarak bulunmaları ise, Rusya'nın güvenliği açısından tehlikeli olabilirdi. Bu hususlar Türk ve Rus ilişkilerini yeni bir sürece taşıyan ve işbirliği zemini yaratan faktörler olarak öne geçti.

Rusya savaştan çekilmişti, fakat Osmanlı Devleti savaş yorgunuydu. Yalnız iktisadi kaynakları değil, insan kaynakları da felç olmuştu. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Yedinci Ordu Kumandanı olarak Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talât Paşa ile Başkumandan Vekili Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderdiği 20 Eylül 1917 tarihli raporda; *"halkın ya kadınlardan, ya acizlerden veya fırarıilerden ibaret olduğunu"* belirterek, hayatlarını idame ettirmeye güçlerinin kalmadığını ifade etmektedir. Ayrıca *"orduların mevcudu lazım olan miktarın beşte biri gibidir. Memleketin insan kaynakları ikmale muktedir değildir."* diyerek, kendisine gönderilen askerlerin çoğunun ayakta durmaya mecali olmayan zayıf insanlar olduğunu, sağlam olan erlerin ise askerlik açısından elverişli olmayan 17-20 veya 45-55 yaş aralığında olanların teşkil ettiğini belirtmektedir.² Bu vaziyetin giderek daha da ağırlaştığını ve yalnız Osmanlı Devleti'nin değil, müttefiklerinin de acze düştüğünü ilave etmek gerekir. Nitekim Rusya'nın savaştan çekilmesi Osmanlı Devleti için çok büyük fırsat ve imkânlar yaratmasına ve Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile elde edilen kazanımlar yeni bir hamle için enerji kaynağı olmasına rağmen, sürecin kötüleşmesi önlenememiş, teslimiyet belgesi niteliğinde olan Mondros Mütarekesi imzalanmıştır (30 Ekim 1918).

Mütareke hükümleri ve yapılan yorumları sonucunda, Türk ordusu yalnız Bakü'den, Derbent'ten değil, Elviye-i Selâsedden de çıkararak savaş öncesi sınırlara çekildi. Bölgenin savunulması için de ordunun destek vermesiyle, Kars merkezli Cenüb-i Garbî Kafkas Hükümeti kurulmuş ve kısa zamanda bağımsızlık kararı alınarak Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti ilan edilmişti. Artvin, Batum, Gümrü, Ardahan, Sarıkamış, Iğdır, Nahcivan ve Ordubad bu yeni devletin sınırları içinde gösteriliyordu.³ Ancak mütarekeden sonra Batum'u işgal eden, Kars ve Ardahan'ı denetim altına alan İngiliz kuvvetleri, 12 Nisan 1919 tarihinde Kars'ı da işgal ettiler, meclisi dağıttılar ve bütün üyelerini tutuklayarak hükümeti yıktılar.⁴ Böylece azınlıktaki Ermenileri hâkim konuma getirdiler. Bununla birlikte bölgedeki İngiliz varlığı uzun ömürlü olmadı. İşbirliği yaptığı Denikin kuvvetleri Bolşeviklere karşı başarılı olamayınca, Temmuz ayından itibaren Batum hariç Kafkasya'dan çekilmek zorunda kaldı.

Mondros Mütarekesi'nin son derece ağır şartları ve keyfi biçimde yapılan uygulamaları Milli Mücadele'yi zorunlu kılarken, konjonktür değiştiği için aynı

² Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1991, s. 2-3.

³ Ayrıntılı bilgi ve belgeler için bkz.: Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, TKAE Yayınları, Ankara 1989; M. Fahrettin Kürzioğlu, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler", *Belleten*, Cilt: XLVIII, Sayı: 189-190, Ankara 1985, ss. 109-165.

⁴ Hükümet üyeleri dâhil tutuklanan devlet adamları Malta'ya sürgün edildiler. Bkz.: Bilâl Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınları, Ankara 1985, s. 107-112.

zamanda Rusya'ya Brest-Litovsk sonuçlarını sorgulama ve yeni antlaşmalar yapma imkânı vermekteydi. Bunun için Türk ordusunun 1914 sınırlarına çekilmiş olması bile yeterliydi. Dolayısıyla Türkiye ve Rusya, savaşın sonunda Batı dünyasına karşı ortak bir paydada buluşmuş olmalarına rağmen, kendi çıkarlarını korumak için karşı karşıya gelebilecekleri bir çelişki içindeydiler. Bu sebeple Misak-ı Milli metni hazırlanırken bu hususun dikkate alındığı ve doğu sınırlarına ilişkin maddenin müzakereye açık bir yaklaşımla yazıldığı anlaşılmaktadır. Böylece yeni Rus yönetimiyle kurulacak temas için zemin oluşturulmuş ve ortaya çıkan ortak paydanın korunması amaçlanmıştır.

Misak-ı Millîye Göre Doğu Sınırları

Mustafa Kemal Paşa tarafından hazırlanan ve 17 Şubat 1920'de Meclis-i Mebusan'da okunarak oybirliği ile kabul edilen Misak-ı Milli metni, öz olarak vatanın ve milletin bütünlüğü ile tam bağımsızlığı esas almakta ve bu meyanda ülke sınırlarını belirlemektedir. Daha evvel Amasya Genelgesi ile Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarında yer alan ve Millî Mücadele'nin amacını oluşturan bu hususlar, doğal olarak dış politikaya da temel teşkil etmektedir. Bu bakımdan doğu sınırlarının tespiti meselesi yalnız toprak ve hukuk özelinde açıklanamaz. Zira Sovyet Rusya ile yapılacak işbirliğinin kazandıracığı güç ve dış politika bütünlüğü içinde geliştirilen stratejik yaklaşım son derece önemlidir.

Misak-ı Milli'nin birinci maddesi sınırların genelini kapsadığı için dolaylı olarak, ikinci maddesi ise doğrudan Rusya ile olan veya Rusya'nın müdahil olduğu doğu sınırları hakkındadır. Birinci maddede; Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihi itibarıyla tarafların denetimi altında bulunan hatlar fiili olarak sınır kabul edilirken, düşman ordularının işgali altında kalan bölgelerin mukadderatının da halkın serbestçe vereceği karara göre tespit edilmesi gerektiği belirtilmektedir.⁵ Hatırlanacağı üzere, Mondros Mütarekesi imzalandığında Kars, Ardahan ve Batum Türk ordusunun denetimi altındaydı. Hatta Rusya'nın çekildiği bölgelerde Ermenileri etkin kılması ve Ermenilerin Müslümanlara yönelik katliamlarda bulunması sebebiyle, Türk kuvvetleri 1877 sınırlarının ilerisine geçmiş bulunuyordu. Dolayısıyla Misak-ı Milli'nin birinci maddesine göre, Elviye-i Selâse bölgesi Türk millî sınırlarına dâhildir. Doğrudan doğu sınırları ile ilgili olan ve açık bir şekilde Kars, Ardahan ve Batum'u ifade eden ikinci maddede ise; *"halkı ilk serbest kaldıkları zamanda halk oylaması ile anavatana iltihak etmiş olan Elviye-i Selâse için gerekirse tekrar serbestçe halk oyna müracaat edilmesini kabul ederiz"*⁶ denilmektedir. Zira Brest-Litovsk Antlaşması hükümlerine göre yapılan halk oylaması sonucundan Ruslar memnun kalmamışlardı. Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk ordusunun 1914 sınırlarına çekilmek durumunda kalması ise Türkiye tarafını rahatsız ediyordu. Dolayısıyla ortaya çıkan kargaşaya son vermek ve

⁵ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre: 4, C. I, İçtima Senesi: 1, 17 Şubat 1336 (1920), s. 144. (<https://www.tbmm.gov.tr/arsiv.htm>).

⁶ Aynı yer.

belirsizliği gidermek için gerekirse halk oylamasının tekrarlanabileceği belirtilmektedir. Yeniden yapılacak bir halk oylamasında sonucun değişmeyeceği belli olsa da Rusya'ya dostane ilişkiler için olumlu bir mesajın verildiği açıktır.

Elviye-i Selâse'nin Misak-ı Milli'ye dâhil olması bölge halkını sevindirmiş, fakat bir kararlılık olması ve hukuklarının mutlak surette korunması beklentisiyle Meclisi Mebusan ve Meclisi Âyan Başkanlıklarına telgraf çekmişlerdir. Meclisi Mebusa'nın 26 Şubat 1920 tarihinde olağanüstü toplantısında okunan Erzurum çıkışlı telgrafta; *"mevcudiyet ve menafî millîyemizin her türlü ihtimale karşı muhafazasını bir emeli millî olarak kabul eden Meclis-i Âlide bizim de Türk camiai millîyesi dâhilinde temini hukuk ve muhafazai rabutamızı istirham eyleriz"*⁷ denilmekteydi. Ardahan, Çıldır, Kağızman, Sarıkamış, Oltu, Akbaba, Zaruşan, Şüregil ve Kars temsilcilerinin isimlerinin yer aldığı telgraf mesajı mecliste memnuniyetle karşılandı. Lazistan Mebusu Osman Nuri Bey; çok ağır şartlara rağmen *"vazifei vataniye ve milliyelerinde devam eden"*, ayrıca *"bağlıklarını ibraz eden"* bölge halkının maruz kaldığı zulümlere ilgisiz kalınmayacağını ve bütün dünyaya duyurulması gerektiğini bildirdi.⁸ 13 Mart'ta yapılan olağanüstü toplantıda ise, Acara ve Şavşat temsilcilerinin isimlerinin de yer aldığı Batum livasının ortak telgrafi okundu. Bu telgrafta;

*"Biz Batum Müslümanları, Gürcü Hükûmeti'nin tahakküm ve esareti altına gireceği kanaatiyle müteessir ve aynı zamanda son derece şaşkın durumdadır... Gürcü boyunduruğu altında kalmaktansa ölmeyi yeğ görürüz... Kahir ekseriyetini Türk İslamlar teşkil eden memleketimizi Gürcü Hükûmeti'ne çiğnetmek istemiyoruz... Gürcistan hâkimiyetini ret ve protesto ederiz... Ateşi iştiyakla ay yıldızlı sancağa kavuşmak istiyoruz"*⁹

cümleleri dikkat çekmektedir. Sivas Mebusu Rauf Bey; 1878'den itibaren ana hatlarıyla tarihî süreci açıklayarak, Batum halkının meclise müracaat etmek suretiyle, tarihten ve resmî antlaşmalardan kaynaklanan haklarını hatırlatıklarını ve hukuklarının korunmasını talep ettiklerini ifade etti.¹⁰

Türkiye'nin yeni sınırlarının nasıl olacağı konusu ve bu meydana öne geçen Rusya faktörü, İstanbul'un resmen işgal edilmesiyle daha fazla önem kazandı. Nitekim bu husus Mustafa Kemal Paşa tarafından TBMM'nin açılmasını müteakip 24 Nisan 1920 tarihinde yapılan oturumlarında gündeme getirildi. Açık olarak yapılan oturumda; millî sınırların Erzurum Kongresi'nde çizildiğini ve *suhuletle ipka için* mütarekenin imzalandığı tarihteki sınırların esas alındığını belirterek, doğu hududuna Elviye-i Selâse'nin dâhil olduğunu ifade etti.¹¹ Gizli oturumda ise, *"Batum, Kars ve Ardahan'ı memleketimizin bir parçası addediyoruz, oradaki Müslüman halk da bu telakkide bulunmaktadır, fakat resmen*

⁷ MMZC, Devre: 4, C. I, s. 207; Meclisi Âyan Zabıt Ceridesi, Devre: 4, C. I, İçtima Senesi: 1, 1 Mart 1336 (1920), s. 172.

⁸ MMZC, Devre: 4, C. I, s. 207.

⁹ MMZC, Devre: 4, C. I, s. 470-471.

¹⁰ MMZC, Devre: 4, C. I, s. 470-472.

¹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. I, İçtima Senesi: 1, 24 Nisan 1336 (1920), s. 16. (<https://www.tbmm.gov.tr/arsiv.htm>).

bunu şimdiye kadar ifade etmiş değiliz.” diyerek, Rusya'nın durumuna dikkat çekmekte ve işbirliği için bazı temaslarda bulunulduğunu açıklamaktadır.¹²

Elviye-i Selâse'nin milli sınırlara dâhil olduğu TBMM'nin 17 Mayıs 1920 tarihinde yapılan açık oturumunda bir kez daha teyit edildi. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin yıkılmasından sonra bölgede kurulan şûralar veya şûra hükûmetleri arasında Oltu Şûra Hükûmeti de bulunuyordu. Bu hükûmetin inisiyatifıyla Oltu ve çevresini temsilen iki milletvekili seçilmiş ve buna dair 11 Mart 1920 tarihli tezkere ve mazbata hazırlanmıştı. Söz konusu tezkere-de; Kars'ın işgalinden sonra Oltu Hükûmeti'nin idareyi üstlendiği belirtilerek, Müslümanlarının üzüntü ve hasretlerini dindirmek için Türk yatağı olan Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne dâhil edilmesi talep edilmekteydi.¹³ Ancak seçilen milletvekilleri İstanbul'a ulaşmadan Meclis-i Mebusan kapanmış ve Ankara'da TBMM açılmıştı. Bunun üzerine Oltu Şûra Hükûmeti milletvekillerinin Ankara'ya gitmelerini sağladı. Böylece seçim sonuçlarını ve anavatana katılma kararını yansıtan tezkere ve mazbata 17 Mayıs'ta TBMM'de okunarak kabul edildi. Oltu Mebusu Yasin Bey;

“Elviye-i Selâse kırk iki senedir Rus istibdadı ile Ermeni, Rum, Gürcü olan jandarma ve memurlarının taziyeki altında bile büyük Türk Hükûmeti'ne karşı ezeli bağlılığından hiçbir şey kaybetmedi... İki seneden beri Elviye-i Selâse kendi kendini idare etmektedir..., ancak istikbalini ve hayatını Türkiye'nin istiklal ve saadetinde bulacaktır”¹⁴ dedi.

Meclisin aynı gün yapılan gizli oturumunda Kırşehir Milletvekili Müfit Bey ile Erzurum Milletvekili Salih Bey'in konuyla ilgili verdiği iki ayrı takrir oybirliği ile kabul edildi. Bu takrirlerde; Elviye-i Selâse'nin Rus tahakkümünden kurtularak anavatana iltihak etmiş olduğu ve milletvekilleri ile mecliste temsil edildiklerinden hareketle, icap eden mülki ve askerî teşkilatın kurulması ve vuku bulacak her türlü taarruza karşı muhafaza ve müdafaanın yapılması istenmekte ve bu hususun şeran ve kanunen elzem olduğu belirtilmekteydi.¹⁵ Oylamanın akabinde Mustafa Kemal Paşa, Elviye-i Selâse ve genel duruma dair yaptığı konuşmada; San Remo'da kararlaştırılan ve İstanbul'dan gönderilen heyete tebliğ edilen barış şartnamesine göre, Trabzon'un doğusuna kadar arazinin Ermenilere bırakılmak istendiğini açıkladı. Ayrıca Gürcülerin Elviye-i Selâse'ye sahip olmak için çalıştıklarını belirterek, Gürcistan'dan evvel Rusya ile ittifak yapmanın önemine işaret etti.¹⁶ Dolayısıyla doğu sınırları ile ilgili meselelerin halledilmesinde, hem İtilaf Devletleri'ne karşı bir güç olarak hem de bölge üzerindeki etkisi bakımından Rusya faktörünün önemli olduğuna dikkat çekmiştir.

Batum'un İngiliz işgali altında olması Rusya'nın Türkiye'ye olan ilgisini arttırmaktaydı. Batum halkı ise Ruslardan sonra İngilizlerden de kurtulmak is-

¹² TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, 3. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1999, s. 4.

¹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. I, s. 323.

¹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. I, s. 325.

¹⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 30-31.

¹⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 32-33.

tiyordu. Nitekim Batum'dan seçilen dört milletvekilinin mazbatalarının okunduğu ve oylanarak kabul edildiği 5 Haziran'daki oturumda Batum Milletvekili Edip Bey; kırk sene Rus boyunduruğu altında kaldıklarını belirterek, İngiliz boyunduruğundan da kurtulmak istediklerini ifade etmiştir.¹⁷

Türk-Rus İlişkilerinde Sınırlar Meselesi

Elviye-i Selâse'nin Misak-ı Milliye dâhil olduğu açıktır, ancak Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk kuvvetlerinin savaş öncesi sınırlarına çekilmiş olması, tartışmalı ve çatışmalı bir ortam yaratmış, büyük çoğunluğu Müslüman olan bölge halkının can ve mal güvenliğini de tehlikeye sürüklemişti. Bilindiği üzere İngilizler mütarekeden sonra bölgeyi işgal etmişler ve daha sonra Kars'ı ve Ardahan'ın bir kısmını Ermenilere; Batum, Artvin ve Ardahan'ın diğer kısmını ise Gürcülere teslim ederek, Müslümanları baskı ve zulme maruz bırakmışlardı. Nitekim İngiliz birliklerinin çekilmeye başladığı Temmuz 1919'da, Oltu'dan Beyazıt'a kadar o günkü sınır boylarında Ermenilerin katliam yaptığı, hatta imha politikası izledikleri belgelerde yer almaktadır.¹⁸ Bilhassa 1920 yılı Mart ayı ortalarından itibaren yoğunlaşan Ermeni saldırıları, Haziran'da Oltu havalisinde geniş çaplı bir harekâta ve katliam¹⁹ yoluyla istilaya dönüşmüş bulunuyordu.²⁰ Zira çok yoğun saldırılara karşı aylarca direnen²¹ Oltu Türkleri'nin teşkilatlı ve güçlü yapılarını kırmak suretiyle Erzurum'a sarkmak istiyorlardı. Dönemin İngiliz belgelerine de yansdığı üzere, hazırlanan barış antlaşmasıyla Erzurum'un Ermenistan'a bırakılması söz konusuydu.²² Hatta Ermenilerin beklentisi Van ve Bitlis'i de alarak Doğu Anadolu'ya hâkim olmaktı. Gürcüler ise Elviye-i Selâse'ye veya hiç değilse Batum ve çevresine sahip olmak amacındaydılar. Öte yandan Rusya, Bolşevik İhtilali'nden sonra kurulan ve Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan eden Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı bağımsız bırakmak istemiyordu.

Henüz yeni kurulmuş bulunan TBMM'nin Sovyet Rusya ile teması bu safhada başladı. Bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden Kâzım Karabekir Paşa'nın hazırladığı ve Mustafa Kemal Paşa'nın bazı düzeltmeler yaparak uygun bulduğu esaslarla Türk-Rus ilişkileri gelişti. Bu esaslar Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e gönderdiği mektup olarak bilinen, 26 Nisan 1920 tarihli ve "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova Sovyet Hükûmeti'ne Birinci Teklifnamesidir" başlıklı belgede yer almaktadır. Belgenin konumuzla ilgili en önemli hususu şöyledir:

¹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. II, İçtima Senesi: 1, 5 Haziran 1336 (1920), s. 91.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS)*, 2877/5; BOA, *HR.SYS*, 2877/25; BOA, *HR.SYS*, 2877/56; BOA, *HR.SYS*, 2877/58, (Temmuz 1919).

¹⁹ Oltu Mutasarrıflığının yaptığı tespitlere göre, söz konusu saldırılar sonucunda birçok köy yakılmış, yıkılmış ve çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan 10.693 Müslüman vahşi bir şekilde öldürülmüştür. Bkz. BOA, *HR.SYS*, 2878/53, (26 Ekim 1920).

²⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989, s. 325.

²¹ BOA, *Dâhiliye Nezareti, Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYS)*, 25/18; BOA, *DH.EUM.AYS*, 25/44; BOA, *DH.EUM.AYS*, 26/49, (Ekim, Kasım 1919).

²² *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, First Series, Vol. VII, H.M. Stationary Office, London 1947, p. 500, (No. 60/3). Aktaran: Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk 1919-1938*, C. I, 2. bs., TTK Yay., Ankara 1992, s. 452-453.

“Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine harekât-ı askeriye yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan’ın da Bolşevik ittifakına dâhil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse, Türkiye hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine harekât-ı askeriye icrasını ve Azerbaycan hükümetini de Bolşevik zümre-i düveliyesine idhal etmeyi taahhüt eyler.”²³

Türkiye’nin bu belgeyle verdiği mesaj son derece önemlidir. Zira iki ülke arasında hâkimiyet ve menfaat çatışmasına yol açacak olumsuzlukları önlemeyi ve kalıcı barışı sağlayacak bir zemini oluşturmayı amaçladığı açıktır. Azerbaycan konusunda verilen taahhüt ise, aslında bir durum tespitini yansıtmaktadır. Karabekir’in verdiği bilgilere göre, Azerbaycan’da Bolşevik hareketi etkin durumdaydı ve o sırada Derbent üzerinden gelen elli bin kişilik Bolşevik kuvveti Bakü’ye gitmek üzere sınırda bekliyordu. Azerbaycan Hükümeti de bu orduyu karşılamaya karar vermiş bulunuyordu.²⁴ Esasında Bolşevikliğe taraftar olan bakanların istifası üzerine Nesip Yusufbeyli hükümeti düşmüş, fakat yeni hükümeti kurmakla görevlendirilen Mehmet Hacinski, Bolşeviklerin desteğini alamadığı için hükümeti kuramamıştı. Dolayısıyla hükümet krizi söz konusuydu. Bu sırada yönetimin Bolşeviklere devredilmesi için Rusya tarafından ultimatome verildi. Durumu değerlendiren meclis, Mehmet Emin Resulzade’nin öncülüğünde gelişen itirazlara rağmen, kabul edilmesi yönünde karar almaya mecbur kaldı. Böylece 28 Nisan 1920’de Azerbaycan’da Sovyet idaresi kuruldu.²⁵

TBMM Hükümeti Ermeni saldırılarını durdurmak ve Misak-ı Milli sınırlarına ulaşmak için kararlıydı. Bu maksatla meclisten yetki almıştı, fakat bir taraftan barış antlaşmasından evvel olumsuz bir etki yaratmamak, diğer taraftan Sovyet Rusya ile uzlaşmak için beklemeyi tercih ediyordu. Mustafa Kemal Paşa, Ermenistan’a karşı yapılacak harekât kadar, harekât sonrası belirlenecek sınırlar üzerinde Rusya ile mutabık kalabilmeyi önemli görüyordu. Zira doğu sınırlarının güvence altında olması hâlinde batı cephesinde yoğunlaşmak mümkün olacaktı. Erzurum’da bulunan 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa ise, meselenin doğrudan içinde olduğu ve halkın acılarına şahitlik ettiği için bir an evvel harekete geçilmesini istiyordu. Ayrıca, *“şark nasıl ki Türkiye’nin temeli ise Elviye-i Selâsede şarkın kalkanıdır”²⁶* demekteydi. Gönderdiği raporlarda ve telgraf mesajlarında durumun aciliyetine dikkat çekerek, taarruza hazır olduğunu ve gerekli izni beklediğini belirtiyordu.²⁷ 6 Haziran 1920’de bu izin verilmiş olmasına rağmen, harekâtın başlayacağı 23

²³ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. II, 4. bs., Yapı Kredi Yay., İstanbul 2012, s. 708-709, 747-748.

²⁴ Karabekir, *a.g.e.*, s. 743-744, 746.

²⁵ Karabekir, *a.g.e.*, s. 743-744; S. Gandilov (Ed.), *Azerbaycan Tarixi*, Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakı 2000, s. 62. Aktaran: Gönül Aliyeva, *SSCB Döneminde Azerbaycan’da Dil Plânlaması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2005, s. 199.

²⁶ Karabekir, *a.g.e.*, s. 842.

²⁷ Karabekir, *a.g.e.*, s. 789-790, 799-804, 851-852, 860-863.

Haziran'dan bir gün önce Yunan ordusunun genel taarruza geçmesi²⁸ ve Rusya ile temasların sürmesi dolayısıyla durdurulmuş ve üç ay daha beklenilmiştir.²⁹

Rusya ile bazı esaslar üzerinde anlaşmaya varılmış olmasına ve ortak ilkelere geliştirilmesine rağmen, Ermeni meselesi başta olmak üzere bazı konularda fikir ayrılığı devam ediyordu. Nitekim Sovyet Hariciye Vekili Çiçerin'in TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 3 Haziran 1920 tarihli cevabi mektupta; "Türkiye Ermenistan'ı" tabiri geçmekte ve daha başka kavim adları da verilerek "milletlerin kendi mukadderatlarının tespit ve tayinini kendilerine bırakmaktan" söz edilmekteydi.³⁰ Dahası Sovyet Dışişleri yetkilileri sınırların tadili üzerinde duruyorlardı. Bu sebeple Moskova'da temaslarda bulunan Bekir Sami Bey'den Ermeniler için Van, Bitlis'e kadar Doğu Anadolu bölgesinden toprak talebinde bulunmuşlardı. Bu husus meclis zabıtlarındaki ifadeyle "gayet mühim ve nazik nokta" olarak Türk-Rus ilişkilerinin en güç tarafını teşkil ediyordu.³¹ İlginç olan taraf ise, bu tarihlerde Ermenistan'da Taşnak Hükûmeti iş başındaydı ve Sovyet Rusya, İngilizlerle işbirliği içinde olan bu hükûmeti devirmek istiyordu.

Öte yandan İngiltere'nin 1920 yılı Temmuz ayında Batum'da bulunan kuvvetlerini tahliye ederek Gürcülerin işgaline imkân vermesi, Rusya'nın Kafkasya'daki hareket kabiliyetini artırmış, Türkiye'yi de rahatsız etmişti. Nitekim TBMM Hükûmeti, Batum'un Gürcistan tarafından işgal edilmesini Brest-Litovsk ve Batum Antlaşmalarına aykırı olduğunu belirterek protesto etti.³² Bununla beraber Ermenistan üzerine yapılacak olan harekâttan Gürcülerin endişeye kapılmalarını önlemek ve Gürcü-Ermeni ittifakına yol açmamak için Kâzım Bey diplomatik temsilci olarak Tiflis'e gönderildi ve uzun süren temaslarda bulundu.³³

Bölgede askerî hazırlıklar ve diplomatik temaslar devam ederken, tarafların merakla beklediği barış antlaşması 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr'de imzalandı.³⁴ Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti'nin İran ve Rusya ile olan doğu ve kuzeydoğu sınırlarının tespitinde 1914 yılı esas alındığı için (Madde: 27/4) Kars ve Ardahan'ın durumuna dair hiçbir şekilde yer verilmediği görüldü. Böylece bu vilayetlerin zımnın Ermenistan'ın bir parçası olarak kabul edildiği

²⁸ Akhisar - Soma ve Salihli - Aydın istikametlerinden harekete geçen Yunan kuvvetleri 30 Haziran 1920'de Balıkesir'i ve takip eden günlerde Kırmastı, Karacabey ve Bursa'yı işgal ederek Dimboz - Aksu hattına ulaştılar. Türk kuvvetleri Eskşehir'e kadar çekilmek durumunda kaldı. Bkz. Atatürk, *a.g.e.*, s. 308.

²⁹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 867-868, 878, 900, 984.

³⁰ Belgenin sureti ve Türkçe çevirisi için bkz. *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, C. I, 3. bs., Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994, s. 157-161; Karabekir, *a.g.e.*, s. 875-879.

³¹ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. I, s. 148-153, 158-173.

³² Atatürk, *a.g.e.*, s. 327.

³³ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. I, s. 248.

³⁴ Sevr Antlaşması'nın tam metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1953, s. 525- 691; Seha L. Meray - Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1977, s. 43-179.

anlaşılmaktaydı. Batum ise kuralları daha sonra belirlenecek olan özel yönetimli uluslararası limanlar grubuna dâhil edilmiş ve Gürcistan, Azerbaycan, İran ve Ermenistan'a Batum Limanı'ndan Karadeniz'e serbest geçiş hakkı tanınmıştı (Madde: 335, 351). Dahası Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis kısmen veya tamamen Ermenistan'a bırakılmakta ve kesin sınırların ABD Başkanı'nın hakemliğinde tespit edileceği belirtilmekteydi (Madde: 89, 90).

Aslında Sevr Antlaşması'nın hazırlandığı konferanslarda,³⁵ Ermenilerin ideallerine uygun kararların alınacağı belli olmuştu. Kaldı ki Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi ile zemin oluşturulduğu biliniyordu. Vilayat-ı Sitte (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas), İngilizce metinde altı Ermeni vilayeti olarak zikredilmiş³⁶ ve bu bölgede karışıklık çıkması hâlinde İtilaf kuvvetlerine işgal hakkı tanınmıştı. Diğer maddeler de dikkate alındığında mütareke şartları son derece ağırdı,³⁷ buna mukabil İstanbul Hükümeti İtilaf Devletleri'nin işlerini kolaylaştıracak kadar korkak ve acz içindeydi. Bunun için TBMM, 7 Haziran 1920 tarihinde kabul ettiği kanunla ihanet niteliğinde olacak karar ve onayları önlemek istemişti. Buna göre; İstanbul'un işgal edildiği 16 Mart 1920 tarihinden itibaren TBMM'nin tasvibi haricinde akdedilmiş veya akdedilecek bilimum antlaşmalar, sözleşmeler, resmî kayıtlar, yabancılara verilmiş imtiyazlar, maden ruhsatları ve ferağ işlemleri ile mütarekeden sonra gizli olarak imzalanmış benzeri bütün kayıtlar keenlemeyekün kabul edildi. Ayrıca imza sahiplerinin sorumlu tutulacağına ve mali zarar ve ziyanların kendilerinden tazmin edileceğine dair hüküm yer aldı.³⁸ Buna rağmen Sevr Antlaşması İstanbul Hükümeti tarafından imzalandı.

Sevr Antlaşması ile Taşnak Hükümeti'nin itibarı yükselmiş, Ermeni kuvvetlerinin cesareti artmıştı. Nitekim 26 Ağustos gecesine Oltu'da Türk kuvvetlerine karşı hücum etmişler,³⁹ başarılı olamamakla birlikte, yeni bir dönemin başladığını yansıtmışlardı. Müslüman halk yeis içindeydi. Kâzım Karabekir, Bitlis Valisi Hüsnü Paşa'nın bile "*acaba Bitlis de Ermenilere verilecek mi, böyle ise ailemi getirmeyeyim*" diye sorduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla durum daha acil hâle gelmişti.

İtilaf Devletleri'nin bir dizi konferansla Sevr Antlaşması'nı hazırladığı günlerde Türk-Rus ilişkileri de ilerlemiş bulunuyordu. Sınırlar konusunda bir mutabakat oluşmamış, fakat İngiltere'nin Türkiye ile Rusya arasında kurmaya çalıştığı Kafkas Seddi'ne karşı işbirliği fikri kuvvet kazanmıştı. Zira İngiltere-

³⁵ Londra, San Remo, Hythe, Boulgne ve Spa Konferansları için bkz.: Osman Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1981, s. 1-599.

³⁶ Fransızca ve İngilizce metinler arasında ihtilaf zuhurunda İngilizce metnin muteber olacağı kayıt altına alınmıştır. İlgili belge için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2007, s. 5-7, 285-287, (BOA, HR.SYS, 2305/20-13).

³⁷ Mondros Mütarekesi'nin tam metni için bkz. Erim, *a.g.e.*, s. 519-524; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. I, TTK Yay., Ankara 1983, s. 12-14.

³⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. II, İçtima Senesi: 1, 7.6.1336 (1920), s. 139-145.

³⁹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 958.

⁴⁰ Aynı yer.

re'nin uydusu hâline getirmek istediği Gürcistan ve Ermenistan'ın politikaları iki tarafı da rahatsız ediyordu. Buna rağmen sonuç almak kolay olmadı. Oluğça uzun süren müzakereler sonucunda sekiz maddelik antlaşma metni 24 Ağustos 1920'de murahhaslar tarafından parafe edilmiş,⁴¹ fakat Rusya tarafından hemen imzalanmamıştır. Belirtmek gerekir ki Rusya, İtilaf Devletleri'ne karşı Türkiye ile işbirliğinin gerekliliğine ve önemine inanıyor, ancak TBMM Hükümeti'nin ne dereceye kadar başarılı olacağını bilmiyordu. Ayrıca şartların değiştiğini dikkate alarak, Ermenistan adına Doğu Anadolu'dan toprak talebinde bulunuyordu. Bunun için parafe edilen metinde sınırları düzenleyen veya nasıl tespit edileceğine ilişkin herhangi bir hükme yer verilmemiştir. Şu var ki, birinci madde ile *“ taraflardan her biri diğer tarafa zorla kabul ettirmek istenilen bir barış antlaşmasını ya da milletlerarası bir belgeyi tanınamayı prensip olarak kabul etmişler”* ve *“ bu antlaşmada geçen Türkiye adı ile Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilen Misak-ı Milli'nin kapsadığı arazinin kastedildiği”* belirtilmiş bulunuyordu. Hatta Türk heyeti antlaşmanın eki olmak üzere Misak-ı Milli haritasını da vermişti, ancak Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'in itiraz ettiği ve parafe edilen antlaşmanın imzalanmasının gecikmesine yol açtığı gerekçe de bu ikinci cümle oldu. Çiçerin, her milletin mukadderatını tayin etmede serbest olduklarını ve bunu ilke olarak savunduklarını belirterek, bu meyanda Misak-ı Milli ile Ermenilerin geleceği konusunun çeliştiğini ifade etmekteydi.

Türkiye'nin Ermenistan'a karşı kesin zafer elde etmeden, Rusya ile olan ilişkilerinin istenilen safhaya gelmesinin mümkün olmadığı anlaşılmıştı. Bunun için Kâzım Karabekir Paşa'nın beklediği izin 20 Eylül'de verildi, ancak Ermeniler daha çabuk davranarak 24 Eylül'de Türk karargâhının bulunduğu Bardız'ı iki uçakla bombaladılar ve akabinde taarruzda bulundular. Bu taarruz püskürtüldü ve 28 Eylül'de karşı taarruz başladı. İki gün içinde Sarıkamış ve Merdinik kurtarıldı. Bazı hazırlıkların yapılabilmesi için 28 Ekim'e kadar ordu Sarıkamış-Lâloğlu hattında kaldı.⁴²

Bir aylık bu zaman zarfında Rusya'nın durumu takip edilerek, söz konusu talepleri üzerinde ne dereceye kadar ısrarlı olabileceği anlaşılmaya çalışıldı. Bunun için siyasi ilişkiler ve özel istihbarat yoluyla elde edilen bilgilerin yanı sıra istişareye önem verildi. Nitekim TBMM'nin 16-17 Ekim 1920 tarihlerinde yapılan gizli oturumlarında, Rusya ile olan ilişkiler ve parafe edilen antlaşma ayrıntılı biçimde tartışıldı. Çiçerin'in Ermeniler adına Van ve Bitlis vilayetlerinden toprak talebinde bulunması tepkiyle karşılandı. Meselâ Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Bey yaptığı değerlendirmede; *“ Rusların bugünkü inkılap maskesini yüzlerine takarak, hakikatte Çar zamanına ait olan hududu tamamen ve fülen yarın ellerinde tutabilmek için zemin hazırladıklarına”* dikkat çekti. Hakkâri Milletvekili Mazhar Müfit Bey; *“ bu teklif ile düveli itilafiyenin teklifi arasında bir fark olmadığını”* belirterek, Misak-ı Milli ile hududu millinin tespit edildiğini ve meclisin misakına sahip çıkması gerektiğini ifade etti.

⁴¹ Atatürk, *a.g.e.*, s. 308; Soysal, *a.g.e.*, s. 27-29.

⁴² Atatürk, *a.g.e.*, s. 325; Karabekir, *a.g.e.*, s. 984-987.

Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey; “eğer bizden istenilen hudut tashihini yapacak olursak, Beyazıt’tan Çulfa’ya, İran’a ve tek mil âlemi İslama giden yegâne yolu kendi elimizle kapatmış olacağız”⁴³ dedi. Kâzım Karabekir Paşa’nın görüşleri de telgraf yoluyla öğrenildi. Karabekir, 16 Ekim’de Erkân-ı Harbiye Reisi İsmet Bey’in “Bolşeviklerin Van ve Bitlis hakkındaki teklifine ne dersiniz?” diye sorduğunu, kendisinin ayrıntılı cevap verdiğini, fakat özetle, “Elviye-i Selâse’nin işgaline devam en iyi cevap olur” dediğini belirtmektedir.⁴⁴

Harekâtın yeniden başlamasıyla 30 Ekim’de Kars alındı ve bir haftada Arpaçay’a kadar olan mıntıkanın denetim altına alınması üzerine, Ermenistan hükûmeti mütareke teklifinde bulundu. Bu teklif Gümrü’nün teslim edilmesi şartıyla kabul edildi ve 7 Kasım’da Türk birlikleri Gümrü’ye girdiler. Barış antlaşmasının imzalanabilmesi için Ankara’dan gönderilen şartların Ermenistan tarafından kabul edilmemesi üzerine harekâta devam edildi. Ermeni birlikleri 12 Kasım’da Iğdır’dan çıkarak, Aras’ın kuzeyine çekildiler. Ermeni mevzilerine karşı 14 ve 15 Kasım’da yapılan taarruzlar sonucunda, Ermenistan hükûmeti barış şartlarını kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Böylece 2 Aralık 1920’de Gümrü Barış Antlaşması imzalandı.⁴⁵

Gümrü Antlaşması,⁴⁶ Atatürk’ün ifadesiyle “hükümet-i milliyenin akdettiği ilk antlaşmadır.”⁴⁷ Bu antlaşma ile Türk-Ermeni savaşı sona erdiği gibi, 1878 yılında kaybedilen Kars bölgesinin ve 1736’da kaybedilen Tuzluca ve Iğdır’ın⁴⁸ Türk toprağı olduğu Ermenistan tarafından da kabul edilerek, iki ülke arasındaki sınırlar çizildi. Ayrıca Nahçıvan, Şahtahtı ve Şerur bölgesinde mahalli bir yönetim oluşturulmak üzere bu bölgenin korunması geçici olarak Türkiye’ye bırakıldı. TBMM’nin kesinlikle reddettiği Sevr Antlaşması, Ermenistan tarafından da hükümsüz sayıldı.

Kazanılan zafer ve akabinde imzalanan Gümrü Antlaşması, Türk-Rus ilişkilerini yeni bir safhaya taşıdı. Antlaşmanın imzalandığı gün Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, TBMM’de konuyla ilgili verdiği bildide; Ermenistan’la müzakereler devam ederken Kızıl Ordunun harekete geçtiğine dair haberlerin geldiğini belirterek, “bizimle beraber hareket ediyorlar” dedi.⁴⁹ Bu sözlerin manası açıktır. Rusya, Ermenistan’ın mağlûp olmasını ve Taşnakların zor durumda kalmasını bekliyordu. Karabekir, Gümrü’de müzakereler sürerken Rus Delegatesi Mdivani’nin “niçin Arpaçay’ın hudut olmasını istiyorsunuz, daha fazla isteyiniz” dediğini belirterek, Taşnakların sıkışması ile Ermenilerin Bol-

⁴³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 157-187.

⁴⁴ Karabekir, a.g.e., s. 993.

⁴⁵ Atatürk, a.g.e., s. 326; Karabekir, a.g.e., s. 991-1001.

⁴⁶ Gümrü Antlaşması’nın tam metni için bkz. Atatürk’ün Milli Dış Politikası, s. 517-528; Soysal, a.g.e., s. 19-23.

⁴⁷ Atatürk, a.g.e., s. 326.

⁴⁸ Tuzluca ve Iğdır, 1736’da imzalanan İstanbul Antlaşması’yla bağlı bulunduğu Revan’la birlikte İran’a bırakıldı. Revan 1747 yılından itibaren hanlıkla idare edildi, ancak 1828 yılında İran’ın imzalamak zorunda kaldığı Türkmençayı Antlaşması’yla Rusya’nın hâkimiyetine girdi. Revan’la birlikte sürekli el değiştiren Tuzluca ve Iğdır, Bolşevik İhtilali’nden sonra da Ermenilerin işgali altında kaldı.

⁴⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 245.

şevikliği tercih etmeleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir.⁵⁰ Nitekim Ermenistan'ın mağlup olması, Bolşevik Ermenilerin Taşnak Hükûmeti'ne karşı muhalefetini güçlendirmiş ve ülkenin kuzey bölgelerinde silahlı bir ayaklanma başlatmışlardı. İsyancılar 30 Kasım'da Ermenistan Devrim Komitesi adıyla Lenin'e gönderdikleri mesajla Sovyet Kızıl Ordusunu davet ettiler.⁵¹ Böylece antlaşmanın imzalanmasından sonra Ermenistan işgal edildi ve Sovyet idaresi kuruldu. Ermenistan'ın Sovyetleşmesi sonucunda Türkiye ile Rusya yeniden sınırdış oldular.

Ermenistan'da hükûmet ve rejim değiştiği için Gümrü Antlaşması onaylanmadı, ancak Sovyet Rusya ile 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması'na temel teşkil etti. Ayrıca Gürcistan'ı da politika değişikliğine mecbur bıraktı. Daha evvel Türkiye'nin bütün teşebbüslerine rağmen diplomatik ilişkileri geliştirmeyen, inatla mesafeli olmayı tercih eden Gürcistan, bu defa barış ve dostluk esaslarına dayalı bir antlaşmanın yapılması için resmen teklifte bulundu. Ahmet Muhtar Bey, bu durumu "*Ermenilerin izmihaliyle*" açıklamaktadır.⁵²

Gürcistan yalnızlaştığının farkındaydı, zira Rusya'nın Azerbaycan ve Ermenistan'da Bolşevik hükûmetlerini iş başına getirmesinden sonra, sıranın Gürcistan'a geldiği biliniyordu. Türkiye ise konjonktürü değerlendirmek istiyordu. Böylece 8 Şubat 1921 tarihinde Ankara'da itimatnamesini takdim eden Gürcü büyükelçisiyle antlaşma için müzakereler başladı.⁵³ Gürcüler Ardahan'ı terk etmeyi kabul ediyorlar, fakat Artvin ve Batum'u bırakmak istemiyorlardı. Esasen müzakereyi uzatmak suretiyle Rusya'ya karşı Türkiye'nin yardımını umuyorlardı. Hâlbuki Batıya karşı Rusya ile işbirliğini geliştirmeye çalışan Türkiye'nin böyle bir bağlantıya girmesi söz konusu olamazdı.

Bu sırada Rusya'da merkezî otoritenin tesis edildiğini ve Kızıl Ordunun çok daha kuvvetli durumda olduğunu belirtmek gerekir. Zira yeni rejime karşı savaşan Amiral Kolçak ve General Denikin'den sonra General Wrangel komutasındaki kuvvetler de mağlup olmuşlar ve böylece Kasım 1920'de iç savaş sona ermişti. Dolayısıyla Gürcistan'ın zapt edilmesi ve Kafkasya'da bir bütün olarak Sovyet idaresinin kurulabilmesi için ciddi bir engel kalmamıştı. Nitekim 11 Şubat 1921 tarihinde Kızıl Ordu birlikleri sınır tecavüzünde bulunarak, Gürcistan'a karşı askerî harekâtın işaretini verdiler. Bu harekât 20 Şubat'ta taarruza dönüştü. Mustafa Kemal Paşa, 21 Şubat'ta TBMM'nin gizli oturumunda yaptığı konuşmada; Rusya'nın Gürcistan'a taarruz ederken malumat dahi vermediğini, esasen Türkiye'nin Elviye-i Selâse'yi işgal etmesini istemediklerini ifade etti. Gürcistan'ın galip gelmesi hâlinde İngiltere ve Fransa'nın sürekli yardımına kavuşarak kuvvet kazanacağını, mağlup olması durumunda ise komünizmin hâkim olacağını belirterek, Misak-ı Milli'ye dâhil olan bu toprakların kurtarılması için tam zamanı olduğunu açıkladı. Öyle ki,

⁵⁰ Karabekir, *a.g.e.*, s. 1127.

⁵¹ A. Şemsutdinov - Y.A. Bağirov, *Bir Karagün Dostluğu, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri*, Çev.: A. Hasanoğlu, Bilim Yay., İstanbul 1979, s. 28.

⁵² *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. I, s. 348-350.

⁵³ Atatürk, *a.g.e.*, s. 327.

“almak istiyor isek alınacak zaman bu defadır, alınacak an bu dakikadır. Sulh ile alınır, sulh ile alınmazsa bittabi cebren alınır”⁵⁴ dedi. Bu sebeple 21 Şubat’ta Kâzım Karabekir Paşa’ya Ahılkelek istikametinde hareket emri verilirken, 23 Şubat’ta Gürcistan’a katı bir ültimatom verildi. Böylece Türk kuvvetleri önce Ardahan ve Artvin’i, iki hafta sonra da Ahıska, Batum ve Ahılkelek’i aldılar.⁵⁵ Şu var ki, Batum’un Türk kuvvetlerine teslim edilmesi konusunda Gürcistan’la sözlü olarak anlaşma yapılmış ve nihai durum için halk oylamasının yapılması kararlaştırılmıştı.⁵⁶

Türk kuvvetleri 11 Mart’ta Batum’u ve 14 Mart’ta Ahılkelek’i işgal ederken, Kızıl Ordu birlikleri de Tiflis dâhil Gürcistan’ın önemli bir kısmına hâkim olmuşlardı. Öyle ki Tiflis’i terk eden hükümet üyeleri, 17 Mart’ta ülkeden firar etmek durumunda kaldılar. Böylece Gürcistan’da Sovyet idaresi kuruldu. Bu gelişmelere bağlı olarak, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında yaklaşık bir aydır devam eden ikinci Moskova müzakereleri de sonuçlandı. 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması,⁵⁷ TBMM Hükümeti’nin büyük bir devletle imzaladığı ilk antlaşma oldu.

Bu antlaşma ile iki ülke arasındaki sınırlar tespit edilirken, taraflara zorla kabul ettirilmek istenen bir barış antlaşmasının tanınmadığı ve antlaşmada geçen Türkiye adıyla Misak-ı Milli’nin ihtiva ettiği toprakların kastedildiği belirtildi. Dolayısıyla Sevr Antlaşması Sovyet Rusya tarafından da reddedilmiş oldu. Türkiye’nin kuzeydoğu sınırları belirtilirken, Kars ve çevresini içine alan bir tanımlama yapılmak suretiyle, Gümrü Antlaşması ile belirlenen sınırlar teyit edildi. Ancak Sarp Köyü’nden başlayarak, Borçka, Şavşat, Artvin ve Ardahan’ın Türkiye’ye ait olduğu kabul edilirken, Türkiye’nin Ahıska, Batum ve Ahılkelek üzerindeki egemenlik hakları bazı şartlarla Gürcistan’a bırakıldı. Bu şartlara göre; söz konusu bölgede özerk bir yapı oluşturulacak ve Türkiye; Batum Limanı üzerinden getireceği veya göndereceği bütün maddeler ile ticaret mallarını hiçbir engelle karşılaşmaksızın serbest olarak sevk etme hakkına sahip olacak ve her türlü vergi ve ücretten muaf tutulacaktır.

Moskova müzakereleri oldukça uzun sürmesine rağmen, Gürcistan’a yönelik askerî harekât sonuçlanmadan nihai kararın verilmediği, ancak iki ülke ordularının Batum’da karşı karşıya gelebilecekleri bir durum ortaya çıktığı için antlaşmanın tamamlanarak imzalandığı anlaşılmaktadır. Belirtmek gerekir ki, Batum’un Türk kuvvetleri tarafından alınmasına Gürcistan rıza göstermek zorunda kalmış, fakat aynı zamanda Türk-Rus savaşının çıkmasını amaçlamıştı. Nitekim Gürcü araştırmacıların da bu yönde yorumları bulunmaktadır.⁵⁸ Esasen bu maksat İngiltere’nin politikasıydı. Mustafa Kemal Paşa,

⁵⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 453.

⁵⁵ Atatürk, a.g.e., s. 327; Karabekir, a.g.e., s. 1024-1028.

⁵⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II, 3. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1999, s. 9.

⁵⁷ Moskova Antlaşması’nın tam metni için bkz.: TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. XI, İçtima Senesi: 2, 21.7.1337 (1921), s. 321-325; Ahmet Şükrü Esmer, Siyasi Tarih 1919-1939, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 269-272; Soysal, a.g.e., s. 32-38.

⁵⁸ Roin Kavrelişvili - Nikoloz Akhalkatsi, “Gürcü Tarihçiliğinde Kars Antlaşması Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, Karadeniz (Black Sea - Черное Море), Yıl: 5, Sayı: 18, Ankara 2013, s. 106.

Gümrü Antlaşması'ndan evvel Gümrü'de Kâzım Karabekir Paşa'ya, Bakü'de Türkiye Temsilcisi Memduh Şevket Bey'e ve Tiflis'te Türkiye Temsilcisi Kâzım Bey'e iletilmek üzere yazdığı mesajda; İngiltere'nin Türkiye ve bütün İslam âlemi ile Rusya'nın arasını açabilmek için bütün vasıtalara müracaat ettiğini bildirmişti.⁵⁹ Bu meyanda Moskova müzakerelerinin son aşamaya geldiği bir sırada Londra Konferansı'nın düzenlenmesi ve Moskova Antlaşması'yla aynı gün imzalanacak olan İngiliz-Rus Ticaret Antlaşması için çalışmaların yapılması dikkat çekicidir. Cebesoy'un verdiği bilgiye göre; Rusya ticaret antlaşması sebebiyle İngiltere'yi rahatsız etmekten kaçınmış ve Türkiye ile ittifak değil, dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalamayı tercih etmiştir.⁶⁰ İngiltere'nin söz konusu politikasından son ana kadar vazgeçmemiş olması da ilginçtir. Karabekir, Gürcü Hükûmeti'nin devrildiğinde İtilaf donanmasının Karadeniz'e hâkim olduğunu, fakat Türk-Rus savaşına yol açmak maksadıyla, Gürcülerin Türkiye'nin himayesine bile girmek istediklerini belirtmektedir.⁶¹ Dolayısıyla iki tarafın rızasına uygun bir antlaşmanın imzalanmış olması ve böylece iki ülke arasında sınır güvenliğinin tesis edilerek, kalıcı barışın sağlanmış olması önemlidir. Karabekir, bundan sonra doğudaki birliklerin batı cephesine sevk edilme imkânı doğduğuna dikkat çekerek; Moskova Antlaşması'yla şark cephesinde Milli Mücadele'nin başarıyla tarihe intikal ettiğini ifade etmiştir.⁶²

Bilindiği üzere Moskova Antlaşması'ndan sonra, 13 Ekim 1921 tarihinde benzer hükümler taşıyan Kars Antlaşması imzalandı. Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanan bu antlaşma ile Moskova Antlaşması teyit edilmiş oldu. Bu antlaşmaya söz konusu ülkeler Sovyet sistemine dâhil oldukları için ihtiyaç duyulmuş ve bu husus Moskova Antlaşması'nın 15. maddesi ile kayıt altına alınmıştır.

Sonuç

Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un savaş tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Rusya'ya bırakılması, sonraki yıllarda büyük sorunlara yol açtı. Türkiye ve Rusya arasında sınır ihtilafının kaynağı ve Kafkasya halkları arasında çatışmanın sebebi oldu. Bununla birlikte Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkardığı yeni konjonktür, Türkiye ile Rusya arasında ortak payda oluşturmuş ve bu durumu doğru değerlendiren Türkiye'nin teşebbüsüyle süreç değişmiştir. Moskova Antlaşması'yla sonuçlanan bu sürecin en önemli kazanımları, sınırların uzlaşmaya dayalı olarak tespit edilmesi suretiyle kalıcı barışın sağlanması ve birçok alanda işbirliğinin gerçekleştirilmesi oldu. Nitekim antlaşmanın akabinde Rusya'dan önemli miktarda silah, cephane ve nakdi yardım sağlandı.

Türkiye hem savaş hem de diplomasi yoluyla, Misak-ı Milli'ye dâhil olan Kars ve Ardahan'ı kurtarmayı başardı. Batum ise özel şartlarla Gürcistan'a

⁵⁹ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. I, s. 185-189.

⁶⁰ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955, s. 139.

⁶¹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 1032.

⁶² Karabekir, *a.g.e.*, s. 1041.

birakılırken, Batum sancağına bağlı olan Artvin kazası Türkiye'ye dâhil edildi. Dolayısıyla üç sancaktan ikisi tamamen, biri kısmen kurtarılmış oldu. Belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin Rusya ve Gürcistan'la olan sınır ihtilafının en hassas tarafını Batum teşkil ediyordu. Batum, verimli toprakları ve stratejik öneme haiz limanı ile özel bir konuma sahipti. O kadar ki kara, deniz ve demiryolu hatları ile Kırım-Anadolu-Kafkasya ticaretinin önemli bir merkezi hâline gelmişti. Rusya'nın 20. yüzyılın başında Bakü-Batum petrol boru hattını hizmete açmasıyla, merkez olma özelliği daha da artmıştı. Dolayısıyla Rusya için Batum'a sahip olmadan Bakü ve Tiflis'e sahip olmak çok da anlamlı değildi. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin 21 Şubat 1921 tarihinde yapılan gizli oturumunda; Çiçerin'in "Batum şehri bir Rus şehridir" dediğini hatırlatmıştır. Anlaşılacağı üzere, Moskova Antlaşması'nın imzalanabilmesi Batum meselesine bağlı hâle gelmişti. Ya uzlaşılacak ya da bütün dengeleri değiştirecek bir çatışma söz konusu olacaktı. Bunun için Ardahan'dan başlayarak Ardauç, Şavşat, Artvin ve Borçka'nın alınması, Batum şehri ve limanının özel şartlarla bırakılması tercih edildi. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in 21 Temmuz 1921 tarihli meclis zabıtlarındaki ifadesiyle, "Türkiye'nin ve Türklüğün menfaatleri" bu tercihi zorunlu kılarken; büyük çoğunluğu Müslümanlarla meskûn olan ve Artvin'in yayla, Batum'un ova özelliği ile birbirini tamamladığı topraklar ikiye ayrılmış oldu.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.

BOA, *Dâhiliye Nezareti, Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYŞ)*, 25/18; BOA, *DH.EUM.AYŞ*, 25/44; BOA, *DH.EUM.AYŞ*, 26/49.

BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS)*, 2877/5; BOA, *HR.SYS*, 2877/25; BOA, *HR.SYS*, 2877/56; BOA, *HR.SYS*, 2877/58; BOA, *HR.SYS*, 2305/20-13; BOA, *HR.SYS*, 2878/53.

Yayınlar

ALİYEVA, Gönül: *SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Plânlaması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2005.

ARMAOĞLU, Fahir: *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, 3. bs., TTK Yayınları, Ankara 2003.

ATATÜRK, Kemal: *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1991.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası, C. I, 3. bs., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.

CEBESOY, Ali Fuat: *Moskova Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955.

Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series, Vol. VII, H.M. Stationary Office, London 1947.

ERİM, Nihat: *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.

ESMER, Ahmet Şükrü: *Siyasi Tarih 1919-1939*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.

GANDİLOV, S. (Ed.): *Azerbaycan Tarixi*, Çaşioğlu Neşriyatı, Bakı 2000.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender: *Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti*, TKAE Yayınları, Ankara 1989.

KARABEKİR, Kâzım: *İstiklâl Harbimiz*, C. II, 4. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

KAVRELİŞVİLİ, Roin - AKHALKATSİ, Nikoloz: "Gürcü Tarihçiliğinde Kars Antlaşması Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Karadeniz (Black Sea - Черное Mope)*, Yıl: 5, Sayı: 18, Ankara 2013, ss. 102-108.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin: "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Millî Mücadelede Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler", *Belleten*, C. XLVIII, Sayı: 189-190, Ankara 1985, ss. 109-165.

Meclisi Âyan Zabıt Ceridesi, Devre: 4, C. I, 1336 (1920).

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 4, C. I, 1336 (1920).

MERAY, Seha L. - OLCAY, Osman: *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1977.

OLCAY, Osman: *Sevres Andlaşmasına Doğru*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.

Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007.

SOYSAL, İsmail: *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1983.

ŞEMSUTDİNOV, A. - BAGİROV, Y.A.: *Bir Karağün Dostluğu, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri*, Çev.: A. Hasanoğlu, Bilim Yayınları, İstanbul 1979.

ŞİMŞİR, Bilâl N.: *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınları, Ankara 1985.

_____ : *İngiliz Belgelerinde Atatürk 1919-1938*, C. I, 2. bs., TTK Yayınları, Ankara 1992.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, II, 3. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. I, C. II, C. XI, 1336 (1920), 1337 (1921).

<https://www.tbmm.gov.tr/arsiv.htm>